

Els records de 'la pava'

A pesar dels seus 82 anys, José Celma recorda perfectament el soroll que feien els projectils en esqueixar el cel. Era última hora del matí del 24 de maig de 1938 i ell i la seua tia i companya de jocs (al capdavant, només hi havia sis anys de diferència entre ells), Pilar Celma, havien eixit a jugar al "bancalet". En altres temps haurien estat atenent les lliçons del mestre, però la proximitat del front havia trastocat la quotidianitat. Les classes feia setmanes que s'havien anul·lat, així que les criatures que no eren cridades a col·laborar en les tasques del camp mataben el temps jugant ací i allà. Aquell matí de dimarts, però, José i Pilar van perdre part de la seua innocència. A les 11.30 hores un artefacte SC 500 (de 500 quilos) llançat per un bombarder Junker 87 va caure sobre el seu poble, Ares del Maestrat. "Van vindre per la punta de la Mola, es va sentir un xiulit i després va pujar una bola de terra. I quin soroll va fer!", relata José. L'hora d'aquell primer impacte la va registrar, amb precisió germànica, el major Comte Fugger en l'informe destinat a avaluar l'efectivitat d'aquells ocells de ferro anomenats Junker 87. Després d'aquell primer atac n'hi hagué un segon, a les 16.30 hores, que, novament, Leopold Fugger va deixar anotat. Quan el dit artefacte va colpejar Ares, José i Pilar ja havien fugit, cames ajudeu-me.

Tots dos ho rememoren després de furgar molt en la memòria. Al capdavant, en aquest poble de muntanya que avui comptabilitza 206 ànimes, no se n'havia parlat gaire, d'allò que va passar durant la guerra. Prou n'han tingut d'afrontar els problemes estructurals per a ocupar-se d'un assumpte tan obtús com el de la memòria històrica. El 45% dels qui viuen aquí superen els 55 anys; l'èxode rural de dones i joves durant tota la segona meitat del segle XX ha estat massiu; i el poble només té certa vida en arribar els mesos d'estiu. Per a la majoria dels qui viuen aquí, el càstig que la legió Còndor els va infligir els dies 24 i 29 de maig de 1938 és

D'esquerra a dreta, Pilar Salvador, Pilar Celma i José Carceller, veïns d'Ares del Maestrat.

Tenien entre cinc i quinze anys quan la legió Còndor va destruir els seus pobles. El brunzit dels projectils, el terrabastall de les cases saltant pels aires, les nits amagats a les coves... encara són presents en la seua memòria. EL TEMPS ha parlat amb veïns del Maestrat per reconstruir com van viure, a peu pla, uns bombardejos que els van convertir en conills d'Índies de l'aviació alemanya.

COL·LECCIÓ CONXITA MONFERRER

BUNDESARCHIV, RL35/34, S. 34

El Pati d'en Palanques, abans i després de la guerra i una imatge actual. A baix, a l'esquerra, Àngel Colom, de 89 anys, i Rosa Soligó, de 86.

tan sols una més entre totes les fatallitats que els va deixar el segle passat.

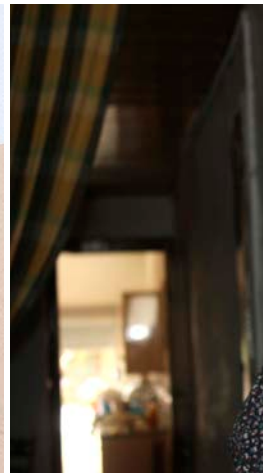
Amb tot, Ares continua lluint imponent, als contraforts sud del Sistema Ibèric, en el punt més alt de l'Alt Maestrat, a recer de la Mola. El poble, de fet, ha viscut un procés de rentat de cara que no passa inadvertit: s'hi han rehabilitat moltes cases i s'hi han dotat infraestructures públiques amb trellat i sensibilitat. De les ferides urbanístiques que va obrir l'arpada de la legió Còndor, no en queda senyal visible.

Quan arriba el 'pardalot'. Tanmateix, foren nou les bombes de 500 quilos que van caure, a plom, sobre aquest municipi que pels volts de la dècada dels 30 vivia de l'agricultura i la ramaderia. Les primeres sis, les del dia 24, van enrunar completament el carrer Nou i la rodalia del castell, a l'est de l'església. "Allí hi havia la caserna de la guàrdia civil, l'hospital... Es va assolar tot", rememora José. A Obdúlia Mir, que aleshores comptava cinc anys, la bomba la va pillar a casa del seu avi, jugant amb la seua germaneta d'un any. "Mira quin pardalot!", li vaig dir jo a la meua germana. Perquè nosaltres estàvem habituats a veure vultors, àguiles... però allò no ho havíem vist mai", explica Obdúlia, qui va salvar la vida perquè el sereno "ens va amagar a les olletes dels bacons".

Quan la pols s'alçà, els veïns del poble van veure de front la ferocitat d'una guerra de la que, fins aleshores, només n'havien sentit a parlar. "Les bombes ens van pillar d'imprevist", apunta Obdúlia. Albocàsser, a uns 25 quilòmetres per carretera i entre quatre i cinc hores a peu, havia rebut la visita de la legió Còndor tres dies abans,

VIOLETA TENA

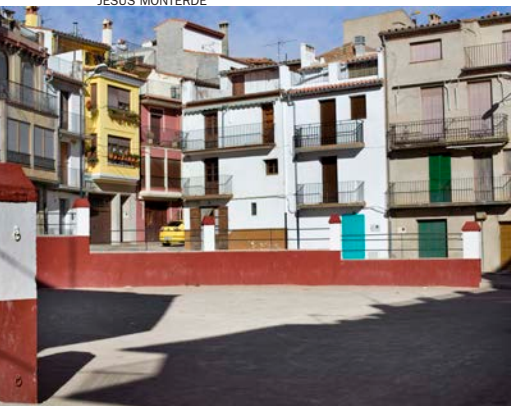

però ningú n'havia sentit a parlar, a Ares. L'instint de supervivència dugué la majoria a amagar-se en aquells caus que creien a recer de les bombes. Obdúlia i la seua família anaren a parar a la cova del Castell. "Allò era una lamentació grandíssima –rememora–. Recordo que les mares ens donaven un palet de llenya, un garranxet i, si se sentia una 'pava' [com es coneixia popularment els bombarders], ens el feien posar a la boca perquè no ens passara res. Veges tu!".

La peripècia de José Carceller i Pilar Celma, qui avui compta 88 anys, encara fou més gran. Ells passaren per un mas, després per un cova, per a anar-se'n finalment a un altre cau dins les roques. José recorda perfectament que, de camí, va perdre la boina. "Anàvem amb els matalassos i dormíem els uns al costat dels altres. N'hi havia un que dormia amb el pernil al costat perquè no li'l furtaren", explica Pilar, mig divertida.

A cada avió que els sobrevolava creuaven els dits perquè passara de llarg.

De la cova estant, van sentir com el poble era objectiu d'un altre atac. Aquest va tenir lloc el dia 29, a les 10 del matí. En aquesta ocasió en foren tres, de bombes que van caure a l'entrada del poble. "Allí hi havia una tenda molt *maja*, la tenda d'Emilieta", explica Obdúlia. Emilieta morí, igual que els quatre fills que romanien a casa i una amiga que estava de visita. "On ara hi ha el bar, van matar Consuelito, la xica de Severino, i un xiquet de la 'Mosa'. I al costat, a la mare d'Octavio i la de Fernando. I una germaneta de Samuel, no?", apunta Pilar al seu nebot José. Al remat, fou a Ares que l'experiment de la legió Còndor va tenir un cost humà més elevat d'entre els quatre pobles: hi moriren 16 persones, segons el registre de defuncions per "asfíxia per accident d'aviació". "Sembla una broma de mal gust, atribuir les morts a un 'accident d'aviació'", rebla Pili Vidal, de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica de Benassal, l'entitat que ha col·laborat a desenrutar tot aquest afer.

La tragèdia va venir del cel. Si a Ares fou la cova del Castell on s'amagaren la majoria dels veïns, a Benassal el refugi més populós fou la cova d'En Tabusco. Accedir-hi avui dia no resulta gens fàcil perquè la brossa s'ha escampat pels voltants. El camí per on accediren els veïns del poble aquell maig de 1938 ha quedat esborrat. A primera vista, no és més que un forat enmig de la muntanya d'un metre i mig d'amplària per un metre d'alçada. A l'interior, però, hi ha una sala exterior i una galeria més profunda, una formació típica d'aquesta zona

Pere-Enric Barreda:
 “Es va assolir tot el centre històric, amb el que això suposa de pèrdua d'identitat”

calcària. Fosca i humida com és, un pot imaginar-s'ho convertit en un formiguer humà entre els dies 25 (quan va caure la primera bomba al poble i tothom va fugir-ne a corre-cuita) i el dia 29 de maig de 1938 (quan els nacionals van prendre el poble). “Ací a prop tenien la font de l'Ombria, amb la qual cosa, si es duïen aliments secs, podien sobreviure”, explica Pere-Enric Barreda, professor de filologia de la Universitat de Barcelona i cronista de la vila.

Per aquesta cova passà Rosa Soligó, qui aleshores tenia 12 anys. “Allí estava amagat mig poble. N'hi havia que fins i tot hi portaren una cabreta!” “Nosaltres no enteníem massa bé el que passava –explica–. Érem molt rucs, aleshores. Ma mare sempre em feia anar al bancal, així que no em vaig ensenyar a llegir ni a escriure”. La casa on vivien ella, els seus pares i el seu germà menut, a tocar del centre del poble, va eixir molt malparada del primer atac de la legió Còndor, que es va produir a les 7.30 hores del matí del 25 de maig, segons consta en l'expedient RL35/34 sobre la guerra civil espanyola que hi ha guardat a l'Arxiu Militar de Friburg de Brisgòvia. La mare de Rosa, Angela, era al balcó quan el primer projectil SC 500 va caure sobre el poble. “Es va sentir un soroll molt *regran*, es trencaren els vidres de la finestra i una part del sostre es va afonar”, explica Angela.

Aquella escomesa i les que vindrien en dies successius van representar un punt i a banda en la trajectòria d'un poble que aleshores comptava 2.284 ànimes (avui en té 1.264). La majoria, al municipi, vivien de l'agricultura –dels ametllers i els avellaners, especialment– però també hi havia alguna petita indústria i el Balneari de la Font d'En Segures era un lloc d'atracció per a la classe mitjana-alta de València i Castelló de la Plana, que hi acudia atreta per les propietats curatives de les seues aigües. El gramàtic i promotor de la llengua Carles Salvador exercia aleshores de mestre a l'escola del poble. “El bombardeig suposà un daltabaix absolut perquè va entrebancar l'època més important del poble”, es lamenta Pere-Enric Barreda, l'historiador que de fa cinc anys organitza, a l'estiu, visites guiades per les zones

bombardejades del poble. Els primers tres artefactes (els que van caure el dia 25) van destruir completament el carrer Major, en gran part porticat, l'església, el campanar i la capella de les monges. “Es va assolir tot el centre històric, amb el que això suposa de pèrdua irrecuperable de la identitat. A més, va desaparèixer tot l'arxiu municipal”, es lamenta Barreda.

Àngel Colom va veure aquell primer atac des d'un lloc privilegiat. Feia setmanes que l'escola havia tancat les portes, així que aquell dimecres es va alçar d'hora per anar a ajudar al mas del riu la Solana. De camí, recorda, “em vaig trobar molts soldats rojos”. “Tot seguit, per la part d'Ares, vaig sentir que venien tres avions –rememora–. Van girar cap a Benassal i es van posar en línia d'un. En quinze segons van tirar les bombes, que eren grans com hòmens i van fer un xiulit com de serena. De seguida va començar a pujar una bola de terra i pols.” En un tres i no res va recórrer el quilòmetre i mig que el separava del poble, on romanien dos germans i els pares. Els trobà a tots, però també molta destrucció i moltes cares conegudes desencaixades per la por. “Aquell dia vaig entendre per què els qui estaven refugiats en la Font d'En Segures, quan sentien un avió que ens sobrevolava, s'amagaven”, relata Àngel, qui vesteix de negre des que fa més de 60 anys els franquistes afusellaren el seu germà per haver donat menjar als maquis.

Després de les primeres bombes, quasi tot el poble va córrer a refugiar-se. Això va evitar que el segon i el tercer bombardeig del dia 28 provocaren morts. Tanmateix, el pas de la legió Còndor ja havia deixat darrere seu 13 cadàvers del primer atac. Sobre els morts no hi ha ni una paraula en l'informe que el major Fugger va escriure als seus superiors.

Al capdavant, el que importava era la precisió de les màquines. Carles Salvador, en canvi, hi féu referència en el seu *Cant i encant de Benassal*, escrit el 1945: “Benassal dels meus amors/ qui t'ha vist i qui te veu!/ Has perdut antigues gràcies/ que no tornaran mai més”.

Violeta Tena